Mustafa Çokay

Türkistan Bağımsızlık Mücadelesine Adanmış Bir Ömür

Prof. Dr. Köşim Yesmagambetov

Kazakçadan Çeviren
Vecihi Sefa Fuat Hekimoğlu

ÖTÜKEN

Köşim Lekerulı Yesmagambetov; 1938 yılında doğdu. Kazakistan Cumhuriyeti, R. B. Suleymenov Şarkiyat Enstitüsü'nde Baş İlmî Uzman olarak görev yapmaktadır. Kazakistan Tarihini, yurt dışında yayınlanan yabancı kaynaklar üzerinden inceleyerek mukayeseli bir tarih anlayışının gelişimine katkıda bulunmuştur. 12 kitabı, 300'den fazla bilimsel makalesi Kazak, Rus, Türk, İngiliz ve Gürcü dillerinde basılmıştır. Mustafa Çokay'ın hayatı, siyasi hizmetleri ve bilimsel faaliyetlerini anlattığı "Alem Tanıgan Tulga" adlı eseri, 2009 yılında Kazakistan Cumhuriyeti, Çokan Velihanov ödülünü almıştır. 2012-2014 yılları arasında Mustafa Çokay'ın tüm eserlerini derleyerek 12 cilt halinde yayınlamıştır.

İçindekiler

Önsöz 9

Giriş 11

I. Bölüm
Mustafa Çokay'ın Dünya Görüşünün Oluşması 33

II. Bölüm
Bağımsızlık Mücadelesi Yolunda 85
Otonomi Fikrinin Etkisinde 85
Ulusal Harekete Liderliği 108
Türkistan Muhtariyeti 132

III. Bölüm
Türkistan'dan Paris'e 167
Kurultay: Ümit ve Hayal 167
Yol Ayrımında 186
Muhacir Ömrün Başlaması 217

IV. Bölüm
Ulusal Hareketin Örgüt Esasının Oluşması 235
Vatanla Bağlantı Kurulması 235
Türkistan Millî Birliği Örgütünün Kurulması 256
Yayın Organları 281
Sovyet İstihbaratının Tuzağında 298

V. Bölüm
Ulusal Hareketin Starteji ve Taktiğinin Belirlenmesi 317
Türkistan Meselesinin Uluslararası Arenaya Taşınması 317
Türkistanlıların İç Birliğinin Güçlenmesi 357
Türkistan Birliğinden, Türk Birliğine 380
Türk Birliğinden, Halkların Ortak Cephesine 393
Görkemli Albion Ülkesinde 417

VI. Bölüm
Son Günleri 431

VII. Bölüm
Sonuç..... 459

Yararlanılan Kaynaklar..... 475

Önsöz

Bu eser tüm ömrünü, Kazak, Özbek, Kırgız, Türkmen, Tacik, Ukraynalı, Azeri, Gürcü ve diğer halkların bağımsızlığına adayan, Avrupa'nın merkezinde 20 yıl boyunca "hürriyet bayrağını" taşıyan büyük hümanist, feraset sahibi, yüksek bilgi ve görgüsü olan Mustafa Çokay'ın hayatını, dünya görüşünü, mücadelesini ve ilmî çalışmalarını incelemek maksadıyla, Fransa, Rusya, Özbekistan, Kazakistan, Türkiye, Almanya, Gürcistan vb. ülkelerdeki arşiv belgeleri, Kazakça, Rusça, İngilizce, Fransızca, Almanca, Türkçe ve Lehçe ilmî eserler araştırılarak kaleme alınmıştır.

Çalışma, Prof. Dr. Köşim Yesmagambetov tarafından hazırlanan ve 2008 yılında Kazakistan Cumhuriyeti, Almatı şehrindeki "Dayk-Press" yayınevinde, Kazak dilinde basılan *Alem Tanıgan Tulga* adlı kitabın gözden geçirilmiş ve düzeltilmiş nüshasının Türkçeye tercümesidir.

Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşarak, özgür bir ülke olarak gelişmesine bağlı olarak, çeşitli siyasî güçler ve akımların, bunların yönetici ve ideologlarının, halkın milli şuurunu uyandırarak dünyadaki büyük değişimle eşzamanlı ilerlemesi yolundaki emeğini ilmî açıdan değerlendirerek gelecek nesillere ulaştırmanın önemi, her geçen gün artmaktadır. Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in "tarihî kişilikler"in toplumun gelişiminde ne kadar önemli yer tuttuklarını tüm açıklığıyla gözler önüne serdiği sözleri dikkatli bir şekilde okunduğunda, milletleri millet yapan hususların başında, o milletin, kendisinin bayraktarlığını yapan tarihî şahsiyetlerin etrafında kenerlenmesinin ne kadar önemli olduğu çok daha iyi anlaşılacaktır.

> *"Büyük şahsiyetlerin hayatları bilinmeden tarihin hiçbir devri doğru bir şekilde anlaşılamaz. İnsanlık tarihinin aynasından sadece tarihî değişim ve gelişim anlaşılmaz, onun ruhu ve tınısı da sezilir. Bizim ulu kandaşlarımız, mücadele yolunda canlarını feda etmekte en ufak bir kararsızlık göstermeden bağımsızlığa ulaşma yolumuzu açmışlardır.[…]*

> *Bundan dolayı, halkı ve ülkesi için vatandaşlık borcunun farkında olan, en zor şartlar altında dahi, onu yerine getirmekten geri kalmayan insanlar, hangi devirde ömür sürse de, her zaman vatanın en değerli evlatları olmuşlardır. Tarihin her devrinde onlar, uluslarının gurur kaynakları olmuşlardır."*[1]

20. asrın 20'li ve 30'lu yıllarında Kazakistan devletinin oluşum ve gelişim sürecini irdeleyen, ömrünü halka hizmete adayan simalar arasındaki en parlak örneklerden biri Mustafa Çokay'dır (1890-1941). Kazak halkının ağır ve acılarla dolu tarihinin esasını, bağımsızlık için, kendi etnik kimliğinin ve hayat alanlarının korunması için mücadele oluşturmaktadır. Mustafa Çokay da bu mücadelenin en ön saflarında yer almaktadır. Bu yüzden, onun hayatının, Türklüğe hizmetinin ve ilmî mirasının araştırılması bizim başlıca ödevimiz olmalıdır. Ancak bu şekilde, bağımsızlığın ve özgürlüğün kendiliğinden gelip başımıza konmadığını, bunun için milyonlarca insanın kanlarını döküp, canlarını feda ettiğini, suçsuz yere cezalandırılıp zarar gördüklerini anlayabiliriz.[2]

---

[1] Nazarbayev N. A., "Jasay ber Tavelsiz Kazakstan!" Bağımsızlık Günü Dolayısıyla Mecliste Yaptığı Konuşması, *Egemen Kazakstan*, 1998, 16 Aralık.

[2] *Dünya Kazakları Kurultayı*, Almatı, 1993, s. 16.

Giriş

Mustafa Çokay araştırmalarının esası Türkiye'de oluşturulmuştur. Onun mücadeleyi beraber yürüttüğü arkadaşları, fikirdaşları, Yaş Türkistan dergisini birlikte çıkardığı dostları Tahir Çağatay (1902-1984), Abdulvahap Oktay (1904-1968) ve onların eşleri Saadet Çağatay ve Saida Oktay hanımlar, Türkistan Milli Birliği Teşkilatı'nın Genel Sekreteri, Yeni Türkistan ve Yaş Türkistan dergilerinin çıkarılması işlerinde aktif bir şekilde yer alan Mecdeddin Delil, hatıraları ve eserleriyle Mustafa Çokay'ın dünya görüşünün ve mücadelesinin tanıtılmasında büyük emek sarf etmişlerdir.

Mecdeddin Delil, 1942 yılında "Mustafa Çokay Albümü" adlı eseri hazırlamış ve basmıştır. 1950 senesinde A. Oktay, "Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay" adlı kitabı yayınlamıştır. 20. asrın ortalarında T. Çağatay'ın, M. Çokay'ın hayatı, ilmî çalışmaları ve siyasî mücadelesine de yer verdiği "Türkistan'da Türkçülük ve Halkçılık" (2 cilt), "Kızıl Emperyalizm" (7 cilt) adlı eserleri yayınlanmıştır.[1]

İstanbul'da İdil-Ural Vakfı'nın kurulması ve Saadet Çağatay'ın (1907-1989) Yaş Türkistan dergisinin materyallerinin bu vakfın çalışmaları sayesinde bir kitap halinde basması, Mustafa Çokay araştırmalarının gelişmesine önemli katkı sağlamıştır.

Son dönemlerde Mustafa Çokay'a Batı dünyası da ilgi duymaya başlamıştır.[2] Ancak Sovyet ideologları ve onların Doğu Avrupa'da-

---

[1] Dr. M. Delil, *Türkistan Türklerinin Büyük Milliyetçi Yurtseverlerinden Mustafa Çokay Albümü*, İstanbul, 1942; Dr. A. Oktay, *Türkistan Milli Hareketi ve Mustafa Çokay*, İstanbul, 1950; *Pamyati Mustafa Çokay-beya*, Paris, 1949–1950; T. Çağatay, *Türkistan Kurtuluş Hareketi ile İlgili Olaylardan Sahneler*, Yaş Türkistan Yayınları, İstanbul, 1969

[2] "Mustafa Chokay oglu (Chokaev)", *The Society for Central Asian Studies*,. Oxford,

ki fikirdaşları SSCB dağılana kadar, hiçbir şart ve durumda gerçekliklerle bağdaşması mümkün olmayacak yaklaşımlarda bulunarak, M. Çokay'ı Nazi Almanya'sının "ajanı" olarak göstermeye çalışmışlardır. 1971 senesinde Varşova'da Lehçe kaleme alınan "Golosa İzdaleko"[3] adlı kitapta, Üsteğmen Abdurahimov ve Yüzbaşı Halimov adlı Tacik pilotların 10 Ekim 1942'de Almanlara esir düştüğü, onlara yapılan sorgulama sırasında Reich'in istihbarat görevlileri ile Mustafa Çokay'ın da hazır bulunduğu yazılmıştı.

Sovyet yönetimi zamanında Mustafa Çokay'ın hizmetleri ve tarihî-ilmî çalışmaları da siyasî ve ideolojik açıdan kritik edilip, gerçeklerle bağdaşmayacak bir biçimde tahrif edilmiştir. Kazakistan'ın bağımsızlığına kavuşmasının ardından tarihî kaynaklar esas alınarak eserler yayınlanmaya başlamıştır.[4] Bununla birlikte başkalarının menfaatlerini Kazak halkının menfaatlerinin üstünde tutan bazı yazarlar, eski sistemi devam ettirmektedirler. Onlar, M. Çokay'ı "sakıncalı adam" olarak değerlendirip, "Türkistan Lejyonu"na başkanlık etti, ya da kurulmasını sağladı şeklindeki Sovyet açıklamalarını devam ettiriyorlar. Merkezî totaliter sisteme karşı mücadele eden tarihî şahsiyetler hakkında bu tür iddiaları dile getirme psikolojisinin başlıca sebeplerinin, o insanların millî örf ve adetlerinden, gelenek ve göreneklerinden, dilinden, tarihinden ve kültüründen

---

1986. №8; Khalid A., "Tashkent 1917: Muslim Politics in Revolutionary Turkestan" *Slavic Review*, 1996. Vol. 55. № 2. etc.

3 N. Sulewski, *Glosy Sdaleka*, Warzawa, 1971.

4 Bakınız: A. Şarafiddinov, *Mustafa Çokayev*, "Şork Yulduzu", Taşkent, 1992. № 4. s. 85–93; A. Alimcanov "Mustafa Şokay!.. Ol Kim?", *Şokay M., Türkistannın kilı Tağdırı*, Derleyenler B. Serikbayulı Koşım – A, Nogay 1992. ss.3–48.; A., Panfilov, "M. Çokayev" *Politiçeskiye Partii Rossii. Konets XIX–Pervaya tret XX veka. Entsiklopediya*, Moskova, 1996; K, Nurpeyisov, "Mustafa Şokay Kazakstan men Türkistannın 1917–1927 jıldardagı Kogamdık-Sayasi Ömiri Turalı" *Kazak Tarihı*, 1997. № 2. ss.23–25; M. Koygeldiyev, *Tutas Türkistan İdeyası jane Mustafa Şokayulı*, Almatı, 1997; S.İskakov, "Mustafa Çokayev o Revolyutsii 1917 goda v Tsentralnoy Azii" *Acta Slavica Japonica*, 2001. №18; S. M. İskakov, "Mustafa Çokayev: Revolyutsiya v Turkestane.Fevralskaya Epoha" *Voprosı İstorii*, 2001. № 2; A'zamhucayev S., *Turkiston Muhtoriyati*, Taşkent, 1996; A. Bekirulı, *Mustafa Şokay*, Almatı, 1997; S.Abduraşid, "Mustafa Çokay Bey: Politik, Punlitsist, Çelovek" *Tsentralnaya Aziya*, 1997, № 1; M Kul-Muhammed., *Alaş Kayratkerleri: Sayasi-Kukıktık Közkarastarmın Evolyuyutsiyası*, Almatı , 1998; T. H. Mahanulı, Türkistan (Hokant) Avtonomiyası: Kalıptasu jane Küyreu Tarihı, Tarih Bilimi Ph D. Doktora Tezi, Avtoreferat, (Özet) Almatı, 2001.

uzaklaşmasına yol açan Sovyet Hükûmeti'nin ideolojik siyasetinden kaynaklandığı aşikârdır. "Global seviyede akıl tutulmasına"[5] maruz bırakılan Kazak halkının, kendi ulusal değerleri ve menfaatlerini "enternasyonalist" kavramlardan ayırabilmesi ve kendi öz evlatlarını doğru bir şekilde tanıyabilmesi için aklını ve ferasetini kullanması elzemdir.

M. Çokay, sadece kendi halkı Kazaklar için değil, Özbek, Kırgız, Tacik, Türkmen, Azeri, Gürcü ve diğer esir halkların bağımsızlığı için de mücadele etmiştir. Bu yolda ömrünün son anına kadar elinden gelen her şeyi yapan Mustafa Çokay'ın siyasî ve ilmî geçmişinin her yönüyle değerlendirilmesi günümüzdeki millî maksatların gerçekleşmesine de büyük katkı sağlayacaktır. Onun mücadele adamı ve yazar olarak, sömürge halkların ulusal bağımsızlık tarihlerindeki yeri ve önemini inceleyen eserler her geçen gün artmaktadır. Bununla birlikte, Mustafa Çokay'ın hayatının ve çalışmalarının tamamen araştırılarak yazıldığı söylenemez. Çünkü onun eserleri Kazak, Özbek, Tatar, Başkurt, Türk, Rus, Alman, Fransız, İngiliz ve Polonya dillerinde yayınlanmış ve birçok ülkenin arşivlerinde bulunmaktadır. Onun siyasî yaşamının ilk dönemi ile ilgili materyaller, Özbekistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi'nde (ÖCMDA) (47, 461, 1044, 1613 nolu fonlar) ve Taşkent Vilayet Arşivi'nde (528 f.) yer almaktadır. Burada M. Tınışbayev, K. Kojıkov, İ. Jaynakov'u Çarlık Güvenlik Teşkilatı'nın takibata tabi tutması, M. Çokay'ın Taşkent Gimnazyası'nda[6] okuması, Şubat Devrimi'nden sonra Taşkent'e dönerek otonomi fikri etrafında halkı teşkilatlandırması, çeşitli siyasî gruplarla ilişkileri, Türkistan Otonomisinin ilanı ve dağıtılması ve Geçici Hükûmet'in Türkistan Komitesi hakkında malumatlar mevcuttur.

Türkistan Muhtariyeti ile ilgili materyallerin Özbekistan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Arşivi'nde (60 f.) günümüze kadar hâlâ gizli belge olarak tutulması son derece üzücüdür.

Kazakistan'da, M. Çokay'ın ülke ile olan ilişkisi hakkındaki

---

[5] A. Kekilbayev, "Otan Tarihı – Ruhani Jangıruımızdın Kaynar Közi", *Egemen Kazakstan*, 1998, 7 Temmuz.

[6] *Gimnazya*: Öğrencileri Üniversite eğitimine hazırlayan lise ve üstü eğitim kurumuna verilen addır. Grekçedeki *gymnasion* sözünden gelmektedir. İngilizcede *gymnasium* olarak geçmektedir. Orta Asya'da 19. asrın son çeyreğinden itibaren açılmaya başlamıştır.

materyaller, Kazak aydınlarının Sovyetler Birliği Bolşevik Merkezi Komitesi'ne, Komünist Partisi'nin denetim organlarına yazdıkları mektuplar, Birleşik Baş Siyasî İdare (ОГПУ/OGPU) temsilcilerine verdiği ifadeler, raporlar ve sunumlar gibi belgeler Kazakistan Cumhuriyeti Devlet Başkanlığı Arşivi'nde (KCDA) (141, 718, 725, 811) fonlarda yer almaktadır.

St. Petersburg Üniversitesi'nde okuduğu sırada çeşitli siyasî akımlarla olan ilişkisi, Türk gençlerin gerçekleştirdiği mitinglere katılması, Devlet Duma'sının Müslüman Fraksiyonuna bağlı Danışmanlık Bürosu'ndaki faaliyetleri, muhaceret yıllarındaki çalışmalarıyla ilgili belgeler, Rusya Devlet Tarihi Arşivi'nde (РГИА/RGİA) Rusya Federasyonu'nun Dış Politika Arşivi'nde (АВПРФ/AVPRF), Rusya Devlet Sosyo-politik Tarih Arşivi'nde (РГАСПИ/RGASPİ), Rusya Devlet Askerî Arşivi'nde (РГВА/RGVA), Rusya Devlet Yakınçağ Tarihi Arşivi'nde, (РГАНИ/RGANİ) ve Rusya Federasyonu Devlet Arşivi'nde (ГАРФ/GARF) bulunmaktadır. Özellikle, Rusya Devlet Askerî Arşivi'ndeki belgeler son derece önemlidir. Onların çoğu, zamanında Polonya arşivlerinde olan Mustafa Çokay'ın tebliğleri, mektupları, değerlendirme yazıları ve makalelerinin orijinal nüshaları ve yayınlanmış bazı eserlerinin Lehçe tercümeleridir.

Arşiv koleksiyonunun 461. Fonunda (142, 415, 416, 418, 431, 437 nolu belgeler) Mustafa Çokay'ın 1930-1937 yılları arasında *Yaş Türkistan* dergisinde yayınlanan yüzden fazla makalesi bulunmaktadır ve onların çoğu Rusça yazılmıştır. Burada, M. Çokay'ın "Hindistan'da", "Basmacılık Hakkında" (1930), "Sovyet Yönetimi Altındaki Türkistan", "Sakıncalı Milliyetçiler Meselesi", "Sovyet Rusya'daki Siyasî Vaziyet" (1937), "Mançurya Meselesi ve Dünya Kamuoyunun Fikri" (1932), "Eski Dedikodu", "Japonya'nın Milletler Cemiyeti'nden Çıkışı", "28 Mayıs", "Sovyet Rusya'da", "Uzakdoğu'da", "Sovyet Yönetiminin 16. Yıldönümü İçin" (1933), "Doğu Türkistan Kabinesinin İçeriği", "Uygunsuz Durum", "Fransa-Sovyet Anlaşması", "Dedikodu-Yalana Karşı" (1935), "Milli Patriyotizme Doğru Atılan Adım" (1936), "Bolşevik Karalaması; Faaliyetlerimizin Doğruluğunun Şahididir", "Sovyetlere Karşı Alman-Japon-İtalyan Paktı", "Yaş Türkistan'ın 8. Yılı", "Bolşevikler'in 12 yıl sonra Kabul Ettikleri Gerçek" (1936) gibi birçok makalenin herhangi bir yayın organında yayınlanmamış olduğu anlaşılmaktadır. Bunlara,

Kazakistan'da basılan iki ciltlik (daha sonra üç cilt olarak tekrar yayınlanmıştır) *Mustafa Çokay'ın Eserlerinden Seçmeler* adlı kitapta da rastlanmamaktadır. Bununla birlikte *Yaş Türkistan* dergisindeki baş makalelerin yazarları gösterilmemiştir, ancak onların çoğunun M. Çokay tarafından kaleme alındığı dikkatlerden kaçmamalıdır.

İki cilt olarak yayınlanan *Mustafa Çokay'ın Eserlerinden Seçmeler* adlı kitapta yayınlanan M. Çokay'ın makalelerinin Kazakça çevirilerinin bazıları, makalenin orijinalindeki içeriği yansıtamamıştır. Arşivdeki "Krasnıye Duraki/Kızıl Ahmaklık", "Turkestanskiy Turki/Türkistan Türkleri", "Naş Protest/Bizim Protestomuz", "Kavkazskaya Konferentsiya/Kafkasya Konfederasyonu", "Gnezdo-kulakov Kolonizatarov/Sömürgeci Kulakların (derebeylerinin) Yuvası", "Mejdunarodnoye Polojeniye na Poroge 1936 g./1936 yılı Eşiğindeki Uluslararası Durum"[7] adlı makalelerin adları dahi "Kıp-kızıl Ahmaklar", "Bizim Portre", "Kafkasya Federasyonu Anlaşması", "Zalimler ve Sömürgecilerin Yuvası" "1936 yılı İçindeki Uluslararası Durum"[8] olarak çevrilmiştir.

Rusya Devlet Askerî Arşivi'nin 9145. Fonunda Berlin ile Paris'teki Muhacir teşkilatların söylevleri, programları ve yayın organları ile ilgili bilgilere rastlanmaktadır. Bunların arasında Britanyalı subay Miller'in M. Çokay'a, V. A. Çaykin'in 24 Bakü Komiserinin İngilizler tarafından öldürüldüğüne ilişkin raporunu hangi belgelere dayanarak hazırladığını sorduğu mektup da mevcuttur.[9]

"Kafkasya Bağımsızlık Komitesi'nin"Fransızca yayın organı olan *Prométhée* dergisinin birçok sayısı, derginin editörlük toplantılarında 1932-1933 yıllarında M. Çokay'ın yaptığı konuşmalar, Prométhée ve *Türk Muhacir* teşkilatlarının faaliyetleri hakkındaki belgeler, 8 Ocak 1930 tarihinde "France-Orient" Derneğinde yaptığı "Türkistan'ın Günümüzdeki Vaziyeti" adlı konuşması ve kıymetli birçok belge bu arşivde bulunmaktadır. 461. Fonun 1. Bölümündeki belgeler, Polonya İstihbaratının 1928-1938 yılları arasında Prométhée Milli Muhacir Teşkilatı ile olan ilişkileri, Türk, Gürcü, Azeri, Kuzey

---

[7] RGVA (Rusya Devlet Askerî Arşivi), fon 46, dosya 1, belge 416. b/l.; belge 417, s. 204–207, 256–277; belge 431, s. 107–110; belge 432, s. 35–39, 139–143.

[8] M. Çokay, *Tandamalı*, Cilt I, Almatı, 1998, ss. 187–198, 278–281. 298–300. 411–414, 476–481; Cilt II, ss. 5–7.

[9] RGVA fon 9145, dosya 1, belge 1173. b/l.

Kafkasya Halkları temsilcilerinin Polonya ordusundaki hizmetleri, Polonya Hükûmet Organlarının Türkistan Milli Birliği Teşkilatı ile olan bağlantıları hakkındaki konular boyunca sistematize edilmiştir.

Söz konusu fonun 2. bölümünde 17-26 Nisan 1936 tarihinde Paris'te gerçekleşen Türkistan, Gürcistan, Azerbaycan ve diğer başka ülkelerin muhacerette temsilcilerinin katıldığı Prométhée teşkilatının kongresinin protokolü, Mustafa Çokay'ın Türk muhacirlerinin durumlarını değerlendirdiği yazısı, Polonya teşkilatları ve İngiliz Devlet Adamları ile yapılan yazışmalar ile onlarla 26 Nisan 1933'te Londra'da yapılan Sohbet Toplantısıyla ilgili belgeler toplanmıştır.

Bunların tamamı, II. Dünya Savaşı'nda Sovyet askerlerinin Polonya ve Almanya'yı işgali sırasında Moskova'ya götürülen belgelerdir. Berlin'deki İşgal Edilen Doğu Toprakları Reich Bakanlığı'nın (Kısaca: Doğu Bakanlığı-Ostministerium) resmî belgeleri de Rusya Devlet Askerî Arşivi'nde yer almaktadır. Buradaki 1358. Fon materyalleri Mustafa Çokay hakkında daha önce bilinmeyen kıymetli bilgiler içermektedir. Onların arasında, özellikle Alman devlet organlarının M. Çokay hakkında gizli bir şekilde topladığı bilgiler ve V. Kayumhan'dan alınan malumatlar gösterilebilir.

Savaştan sonra bu belgeler, Tarihî Belge Koleksiyonlarını Koruma Merkezi (ЦХИДК /TsHİDK) olarak adlandırılan, Sovyetler Birliği Bakanlar Kurulu'na bağlı özel arşivde gizli olarak tutulmuş, sonunda Rusya Devlet Askerî Arşivi'ne devredilmiştir.

Mustafa Çokay'ın Türkistan Milli Birliği Teşkilatı, ulusal bağımsızlık hareketinin müttefikleri ve diğer meseleler hakkında A. Z. Velidi ile olan yazışmaları Başkurdistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi'nde (4917. fon) mevcuttur. Genel olarak buradaki materyaller, Türkistan Milli Birliği Merkezî Komitesi'nin protokollerinden oluşmaktadır ve özellikle M. Çokay ile A. Z. Velidi arasındaki anlaşmazlıkların sebeplerinin açıklığa kavuşmasına imkân sağlamaktadır.

Almanya Federal Cumhuriyeti Federal Arşivi'nde (Bundesarchiv) rastlanan M. Çokay hakkındaki bazı belgeler, Rusya Devlet Askerî Arşivi'ndeki materyalleri içerik ve kronolojik olarak tamamlamaktadır. Burada ilk önce, Alman Yurtdışı Araştırmaları Enstitüsü ile İşgal edilen Doğu Toprakları Reich Bakanlığı'nın fonlarına dikkat etmek gerekmektedir. Oradaki materyaller, Mustafa Çokay'ın muhacerette faaliyetleriyle doğrudan ilişkili olmasa da, Almanya

Hükûmeti'nin 1918 yılından itibaren Orta Asya, özellikle de Kazakistan hakkında sistemli bir şekilde bilgi toplaması bakımından son derece önemlidir. Çeşitli Alman yayın organlarından toplanan "SSCB için Kazakistan'ın Öneminin Artması" (1940), "Moğolların Uyanışı" (1941) gibi materyaller bunun bir delilidir. Almanya Federal Cumhuriyeti, Dışişleri Bakanlığı'nın Siyasî Arşivi'nde (Politisches Archive des Auswartigen Amts), Rusya'nın, XIX. asrın 80-90'lı yıllarından 1920 yılına kadarki döneme değin geçen müddet zarfında Orta Asya'da uyguladığı politikalar, daha sonrasında Bolşeviklere karşı hareket eden teşkilatlar, Sovyetler Birliği'ndeki millî ilişkiler, Kazak, Özbek ve diğer Müslüman Cumhuriyetlerdeki iktisadî ve siyasî durum hakkındaki belgeleri bulmak mümkündür.

M. Çokay'ın hayatı ve faaliyetlerini araştırmanın esas kaynağı, onun Fransa'daki özel arşividir. O olmaksızın Çokay'ın devlet adamlığı, bilim adamlığı, ileri görüşlülüğü, dünyaya bakışı, insan sevgisi, siyasî amaç ve maksatlarının algılanması hayli zordur. Onun hakkında yazılan eserlerin çoğunun dayanaksız bilgilere bağlı olması da bu arşive başvurmamaktan kaynaklanmaktadır.

M. Çokay'ın 1922-1941 yılları arasında toparladığı yazmaları ve kitaplarını, eşi Mariya Yakovlevna 1953 yılında, bugünkü "Yeni Sorbonne, Paris III Üniversitesi'nin Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Enstitüsü'nün kütüphanesine vermiştir.[10] Bu konu ile ilgili olarak Mariya Yakovlevna, aynı yılın 2 Ağustos'unda İstanbul'daki A. Oktay'a şunları yazmıştı:

> *"Sayın Oktay, Size ve tüm Türkistanlılara Mustafa Çokay beyin kütüphanesini ve bütün arşivini Paris'teki Doğu Dilleri Üniversitesi'ne sattığım bilgisini vermek istiyorum. Doğu dillerini öğrenmek için Paris'e gelenlerin tamamı merhum Mustafa Çokay'ın kitapları ve arşivinden yararlanabilir… Bana yaptığı vasiyetine uygun olarak tüm kitaplara onun mührü basılacak, duvarda babasının ve kendisinin resimleri asılacak, resmin altında da Otonom Türkistan'ın I. Devlet Başkanı Mustafa Çokay Bey-oğlu yazılacak."*[11]

---

[10] Universite de la Sorbonne – Nouvelle Paris III.Bibliothèque de l'lnstitiut National des Langues et Civilizations Orientales. L'Archives de Moustafa Chokay Bey (Bundan sonra: INALCO, L'Arcivives de Moustafa Chokay Bey).

[11] *Türkistan İlmî, İçtimaî, İktisadi ve Kültürel Aylık Dergi,*. Yıl: 1 Cilt: 1 Sayı: 6. Eylül –

Onun özel arşivi ile ilgili ilk malumat, zamanında *Yaş Türkistan* dergisinin Sorumlu Yazı İşleri Müdürlüğünü yürüten ve en yakın dava arkadaşlarından biri olan A. Oktay'ın "Türkistan" adlı muhacir dergisinde yayınladığı "Mustafa Çokay'ın Arşivi ve Kitapları"[12] adlı makalede verilmiştir.

Bundan çeyrek asır sonra bu makaleyi okuyan New Orleans Üniversitesi'nin (ABD) Öğretim Üyesi Prof. Dr. E. Lazzerini M. Çokay'ın arşivini sistematik bir hale sokarak, oradaki birçok değerli belge ve bilginin ilmî kullanıma sokulmasına imkân sağlamıştır. Bu konu hakkında *Cahiers du Monde Russe et Soviétique* (Paris) dergisinde, "Mustafa Çokay Beyin Arşivi"[13] adlı makalede bilgi verilmektedir.

M. Çokay kendi özel arşivini Türkistan'da bulunduğu dönemden itibaren oluşturmaya başlamıştır ki bunu bizzat kendisi, 1937 yılında *Yaş Türkistan* dergisinde de dile getirmiştir.[14] Yurt dışına çıktığı sırada küçük kütüphanesinde W. Radloff'un kitapları da bulunuyordu. Bu kitapları daha sonra Ankara'daki Milli Kütüphane'ye hediye etmiştir.

M. Çokay, Türkistan halklarının tarihi ve medeniyeti ile ilgili kitapları toplamaktan çok hoşlanıyordu. Bazı kaynaklara göre onun evindeki kütüphanesinde nadir rastlanan kıymetli kitaplar da vardı. Bu bilgiyi Büyük Britanya, İtalya, ABD gibi çeşitli ülkelerdeki bilim adamlarından ve Şarkiyat Enstitülerinden gelen mektuplardan öğrenmekteyiz. A. Oktay'ın belirttiğine göre, II. Dünya Savaşı sırasında Mustafa Çokay'ın evindeki bazı yazmalar ve kitaplar bilinmeyen sebeplerden dolayı kaybolmaya başlamıştır. Bu durumdan, M. Çokay'ın ilmî mirasının tamamının Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Enstitüsü'ne ulaşmadığı anlaşılmaktadır. Bu görüşe, M. Çokay'ın hayatını ve hizmetini araştırmaya ilk girişenlerden biri olan Hasan Oraltay da katılmaktadır. Oraltay, 20 Aralık 1996 tarihinde Almatı'da gerçekleştirilen "Mustafa Çokay ve Yurtdışındaki Kazak Aydınları" adlı uluslararası konferansta "Mustafa Çokay ve Onun İzbasarları" adlı bir sunum yapmıştı. Ona göre A. Oktay ve T. Çağatay, M.

1953, s. 22.

[12] *Türkistan İlmî…*, ss. 22–24.

[13] E. J. Lazzerini,"The Archive of Mustafa Chokay Bey: An Inventory", *Cahiers du Monde Russe et Soviétique*, XXI (2), April-June 1980, ss. 235–239.

[14] *Yaş Türkistan*, Berlin, 1937, №94. s. 37–38.

Çokay'ın arşivinin bir bölümünü, özellikle de son yıllarında kaleme aldıklarını sahiplenmişlerdi. Bu durumu T. Çağatay'ın kendi eserlerinde de, onun eşi Tatar halkının önderlerinden Ayaz İshaki'nin kızı Saadet hanımın ve Ahat Andican'ın eserlerinden de anlamak mümkündür.

Bu durumda dahi, Fransız enstitüsünün kütüphanesinde bulunan M. Çokay'ın özel arşivi, Orta Asya halklarının tarihinin ve medeniyetinin araştırılmasında paha biçilemez kaynak olma özelliğini korumaktadır.

2001 yılında Kazakistan Cumhuriyeti Başbakan yardımcısı, UNESCO'nun Kazakistan'daki Ulusal Komisyonu'nun Başkanı İ. Tasmagambetov'un, Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Millî Enstitüsü'nün Müdürü Gilles Delouche ile yaptığı görüşmeler neticesinde bu enstitünün kütüphanesindeki (Bibliotheque de l'institut National des Lengues et Civilitaions Oriantales) Mustafa Çokay'ın özel arşivinde yer alan belgelerin elektronik kopyalarını getirtmesi, Kazakistan'da Mustafa Çokay'ın incelenmesine büyük katkı sağlamıştır. Aynı yıl bu değerli miras, N. A. Nazarbayev tarafından Kazakistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivi'ne bağışlanmıştır.

Türkiye, Polonya, Almanya ve Rusya'da bulunan arşiv ile birlikte Sorbonne'daki arşiv, Mustafa Çokay araştırmalarının temelini oluşturmaktadır. Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Millî Enstitüsü'nün kütüphanesine M. Çokay'ın 250'ye yakın kitabı ve birçok yazısı verilmişti. Bunları E. Lazzerini 1977 yılında bir düzene sokarak sıralamıştır. M. Çokay'ın ilmî mirasının bu değerli bölümü (kitaplar hariç) 10 ayrı klasöre koyulup, her bir klasördeki materyaller konularına göre birkaç dosyaya bölünmüştür. Ancak, klasördeki belgeler kronolojik sıraya göre hazırlanmamıştır. Mesela 1. Klasörde M. Çokay'ın 1935 yılında yayınladığı "Doğu Türkistan" adlı makalesi de, 1919 yılına ait materyaller de yer almaktadır.

M. Çokay'ın Özel Arşivi'nde bulunan belgeleri şu şekilde gruplara ayırmak mümkündür.

- Türkistan Otonomisinin kuruluşu ile ilgili belgeler. "v Turkestane (в туркестане) / Türkistan'da" (1935), 80 sayfalık bir belgedir. Metin üzerinde Mustafa Çokay'ın kendi el yazısıyla yaptığı düzeltmeler mevcuttur.

- Türkistan'daki Bolşeviklere karşı mücadele (1918-1920). Metnin sonuna "Han Yamudski III" diye imza atılmıştır.

- Maverayı Hazar Vilayetindeki vaziyet hakkında Türkmen halkının temsilcilerinin Güney Rusya Silahlı Kuvvetleri Başkomutanına yaptıkları sunum, (16 Ağustos 1919). Metninin altına Oraz Serdar ile Han Yamudski imza atmıştır.

- Mustafa Çokay'ın Rusya emperyalizmine karşı mücadelesinde, 1919 yılında Ukrayna, Türkistan ve Kafkasya'nın siyasî güçlerini birleştirme faaliyetleri ile ilgili yazmalar. 1. Klasörde bu konu ile ilgili olarak daktilo ile yazılmış iki sayfalık belge de bulunmaktadır.

- "Posledniye Novosti", "Dni", "Volnıy Gorets", "Borba" gazetelerinde yayınlanan materyaller (1920-1927).

- M. Çokay'ın Enver Paşa hakkında topladığı materyaller (1920-1937).

- T. Rıskulov'un "Emigratsiya o Turkestane (Эмиграция о Туркестане) / Türkistan'dan Göç", "Novıy Turkestan (Новый Тркестан) / Yeni Türkistan" adlı makaleleri.

- Sovyetler Birliği'nin Anayasa'sı hakkında "İzvestiya", "Pravda" gazetelerinde yayınlanan materyaller (39 kupür).

- G. S. Gureviç'in 1922 yılında Moskova'da yayınladığı 163 sayfalık "Osnovı Sovetskoy Konstitutsii (Основы Советской Конституции) / Sovyet Anayasası'nın Temelleri", adlı kitap. M. Çokay bu eseri 30 Kasım 1922 tarihinde okumuştu.

- Mustafa Çokay'ın çalışmalarıyla ilgili "Le Temps", "Posledniye Novosti", "Le Matin", "Vozrojdeniye" gazetelerinde Rusça, Türkçe, İngilizce ve Fransızca yayınlanmış materyaller ve diğer yazılar.

- Sovyet gazetelerinde yayınlanan "Vodhozovskiy (Водхозовкий)" meselesine dair gazete kupürleri.

- "Alaş Hareketi" ve "Milliyetçilik" meseleleri ile ilgili belgeler (1930-1939).

- M. Çokay'ın "Turkestan pod Vlasti Sovetov (Туркестан под Власти Советов) / Sovyet Yönetimi Altındaki Türkistan" adlı eserine ait bazı materyaller.

- "Pravda Vostoka", "Kazahstanskaya Pravda", "Enbekşi Kazak", "Sovetskaya Step" vb. gazetelerde yayınlanan "yerleşik hayata geçiş" çalışmalarıyla ilgili materyaller (1927-1928)

- "Kazak Edebiyatı" gazetesi, Ocak-Şubat 1937.

- Mustafa Çokay'ın üç şiiri.

- Doğu Türkistan'daki olaylarla ilgili materyaller. Burada, "Posledniye Novosti", "Vozrojdeniye", "Cumhuriyet", "Şarkî Türkistan", "Le Temps" gazetelerinden alınan materyallerin arasında M. Çokay'ın makalelerine de rastlanmaktadır.

- M. Çokay'ın "Sovyet Yönetimi Altındaki Türkistan" adlı broşürünün Fransızca tercümesi. (Paris 1928).

- "Kazahstanskaya Pravda", "Sotsialdı Kazakstan" (1936), "Kazahstanskaya Pravda", "Narodnoye Hozyaystvo Kazahstana" (1938-1939), "İzvestiya", "Pravda" (1934-1939), "Sotsialistik Kazakstan" gazetelerinden toparlanan materyaller. (el yazması olarak ya da gazete kupürü halinde ortalama 200 sayfa).

- "Yeni Türkistan" ve "Yaş Türkistan" dergilerinde yayınlanan materyaller.

- Uzakdoğu'da İdil-Ural Türklerinin yayın olarak faaliyet gösteren "Milli Bayrak" gazetesi ile ilgili materyaller (1939).

- Sovyet İdaresi, onun faaliyetleri ve Sovyetler Birliğinde gerçekleşmekte olan olaylar hakkında çeşitli yerlerden gelen materyaller (Arapça, Urduca, Fransızca, Lehçe, İngilizce, Türkçe, Almanca ve başka dillerde).

- Muhaceretteki çeşitli parti ve teşkilatlarla ilgili materyaller (Azerbaycan, Gürcistan, Ukrayna vb.).

- Alman toplama kamplarındaki Türkistanlı savaş esirlerinin listesi, onların M. Çokay'a yazdıkları mektuplar.

- M. Çokay'ın Türkistanlı savaş esirlerinin durumunu öğrenmek maksadıyla V. Kayum'a yazdığı mektup, Ekim 1941.

- Mustafa Çokay hakkında yazılmış gazete haberlerinden kupürler (Türkçe ve Fransızca).

Arşivin önemli bölümünü yazışmalar oluşturmaktadır. M. Çokay'ın özel arşivindeki bu materyallerin, Çokay ile A.Z. Velidi'nin aralarındaki yazışmaları dışındakiler henüz ilmî kullanıma sunulmamıştır. Bununla birlikte bu belgelerin Mustafa Çokay araştırmalarına büyük katkı sağlayacağı muhakkaktır. Söz konusu belgeler şunlardır;

- Mustafa Çokay'ın, Türkistanlı aydınlar V. A. Çaykin, A. A. Çaykin, Ubeydullah Hocayev ve N. P. Arhangelskiy ile yaptığı yazışmalar.

- Doğu Türkistan, Afganistan, Japonya, İran Suudi Arabistan, Büyük Britanya, ABD, İtalya, Polonya, Fransa ve Almanya'da bulunan çeşitli siyaset adamı ve toplumun önde gelenlerinden gelen mektuplar ve haberler.

- Muhaceretteki Azerbaycan, Gürcistan, Ukrayna, Kafkasya ve İdil Ural Boyu halklarının liderleri Ahmet Zeki Velidi, Alimerdan Topçubaşı, Mehmet Emin Resulzade, M. Muhitî, Tahir Çağatay, Ayaz İshakî, O. Tenerekoglu, Cafer Seydahmet, E. P. Gegeçkori, S. G. Mdivani vb. ile yaptığı yazışmalar.

Mustafa Çokay'ın mektupları, onun sadece Kazak halkı için değil, bütün Türk halklarıiçin ne kadar saygın bir şahsiyetolduğunun anlaşılmasını sağlacak, bununla birlikte onun hayatının ve faaliyetlerinin bilinmeyen yönlerini gün ışığına çıkaracaktır.

Mustafa Çokay'ın özel arşivi hakkında basit bir şekilde değerlendirme yapmak kolay değildir. Dolayısıyla, E. Lazzerini'nin "*M. Çokay arşivinin tümünden yararlanabilmek için ileri düzeyde lengüistik bilim gerekmektedir. Çünkü onun belgeleri birçok dilde (Fransızca, Almanca, Türkçe, Rusça ve İngilizce) ve çeşitli alfabelerle yazılmıştır,*"[15] demesi son derece yerindedir. Bunlardan başka onun belgelerinin bir kısmının da Arapça, Urduca, Lehçe, Kazakça ve Özbekçe yazılmış olduğunu da belirtmemiz gereklidir.

Elbette M. Çokay'ın edebî mirası Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Milli Enstitüsü'nün kütüphanesindeki özel arşivinin materyalleri ile sınırlı değildir. Orada Yeni Türkistan ve Yaş Türkistan dergilerinde yayınlanan makalelerinin çoğu bulunmamaktadır. Arşivde Yeni Türkistan'da basılan 10 kadar makalesi mevcuttur. *Prométhée* dergisinde Çokay'ın 100'den fazla makalesi çıkmıştır, ancak bunlar arşivde yoktur. Bu sebepten onun bu eserleri için Fransa ve Türkiye'deki arşivlerde ilave çalışmalar yapılmıştır. Çalışmalar neticesinde T.C. Başbakanlık Devlet Arşivlerinde (Ankara) *Yeni Türkistan* dergisinde yayınlanan makalelerin listesi, *Yaş Türkistan* ve *Türkistan* dergilerine karşı Türkiye Cumhuriyeti'nin takındığı politikalar, Doğu Türkistan ile Türkistan Milli Birliği Örgütü arasındaki ilişkiler, Basmacı Hareketinin liderleri; T.C. Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinde (İstanbul)

[15] Lazzezini E. 3. Op. cit. s. 239.

ise, Enver Paşa'nın Basmacı Hareketine liderlik edişi, Rus-Kazaklarının yaptıkları zulümler hakkında birçok belgeye ulaşılmıştır.

M. Çokay'ın siyasî tutumu ve dünya görüşünün anlaşılması için, onun Paris'e yerleştikten sonra Fransız Hükûmeti'nin dikkatini çekmek maksadıyla kaleme aldığı, "Türkistan Milli Hareketimin Amaç ve Hedefleri" adlı 36 sayfalık broşür son derece büyük önem arz etmektedir. Bu eserin Fransızca nüshası bugün Fransa Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Arşivinde bulunmaktadır.[16] M. Çokay'ın özel arşivinde bu ve diğer bazı eserlerin orijinallerin olmaması araştırmacıların dikkatinden kaçmamıştır. A. Oktay ile T. Çağatay'ın eserlerinde kullandıkları bazı kaynaklara ulaşılamaması, Fransa'nın Dışişleri ve Savunma Bakanlıklarının arşivleri ve Türkiye, İran, Afganistan'daki arşivler ve kütüphanelerde yeni çalışmalar yapma ihtiyacını doğurmaktadır. Bu bağlamda, T. Çağatay'ın "Türkistan Kurtuluş Hareketi ile İlgili Olaylardan Sahneler" adlı kitabının "Merhum Mustafa Çokay'ın Son Yazıları" bölümü, bu fikrimizi doğrulamaktadır. Burada, Çokay'ın savaş esirleriyle sohbetleri ve 1938 yılında kardeşinin "Faşist Almanların ajanı" karalamasıyla tutuklandıktan sonra izine rastlanamadığı hakkında esirlerden bilgi aldığı yazılmaktadır.

Mariya Çokay 20. asrın 50'li yıllarında, A. Oktay'ın isteği üzerine, Mustafa Çokay'ın birkaç mektubunu ona yolladığını belirtmektedir. 2 Ağustos 1953 yılında yazdığı mektubunda, "*Size Onun* (Mustafa'nın- K.Y.) *Almanca iki makalesini yolluyorum. Bulabilirsem diğerlerini de yollayacağım. Tahir ile ikinizin, Mustafa'nın Almanca yazılmış makalelerini almaktan memnun olacağınızı umuyorum,*" demişti. Ancak daha sonra (20 Mart 1963'te) Alim Almat'a yolladığı mektubunda "*1918 yılında Taşkent'teki ihtilal döneminde hatıralarımı yazdığım defterimi ve Mustafa'nın bana yazdığı mektupları Oktay'a gönderdim,*" demişti.[17]

E. Lazzerini'nin arşivi düzenlediği sırada iki-üç klasörde 329-340, 96-99 sayfaların bulunmadığını belirtmesi de, M. Çokay'ın arşivindeki bazı belgelere, bir kısım kişiler tarafından "el konulmuş" olduğu ihtimalini artırmaktadır. M. Çokay'ın hayatının son

---

[16] "Tchokai – Oghly Moustafa. Les buts et les Tendances du Movement Nationaliste eu Turkestan", *L'Archives Diplomatiques du Ministere des Affaires Etrangeres de France. Fond E: Russie d'Asie*, № 39. ss. 214–252 (215–216-sayfaları eksik).

[17] Mariya Çokay, *Ya Pişu Vam iz Nojana (Vospominaniya Pisma Dokumentı)*, Almatı, 2001, s. 129–130.

anlarının, savaş esirleriyle yaptığı görüşmelerden edindiği bilgilerin kaydedildiği defter, onun kendi eliyle kaleme alınmış olması bakımından son derece önemli bir kaynaktır. Defterin akıbeti hakkında, Türk araştırmacı Ömer Özcan ile 2010 yılında Ankara'da yaptığımız görüşmemizde net bir bilgiye ulaşamadık. M. Çokay'ın arşivlerinin birçok yerde dağınık bir şekilde bulunduğuna daha çok örnekler vermek mümkündür. "Altaylar'da Kanlı Günler" adlı kitabın yazarı Hızırbek Gayretullah, *Kazak Eli* gazetesi editörlüğüne (24-30 Nisan 1998) New York'ta yaşayan bir dostunda M. Çokay'ın el yazmalarından birinin olduğunu bildirmişti.

Günümüzde T. Çağatay ile A. Oktay'ın varislerinin kişisel arşivlerinin ve Ayaz Tahir Türkistan İdil-Ural Vakfı'nın materyallerinin toparlanıp ilmî kullanıma sokulmasının önemi gittikçe daha da artmaktadır. A. Oktay'ın özel arşivi zamanında Türkistan İdil-Ural Vakfı'na verilmişti. O materyaller şu anda Prof. Dr. Ahat Andican'da bulunmaktadır ve o, 2003 yılında yayınladığı *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*[18] adlı kitabında, bu materyallerden yararlanmıştır. Tahir Çağatay'ın özel arşivi, Muzaffer Akçora tarafından TÜRKSOY aracılığıyla 2010 yılı Temmuz ayında Kazakistan Cumhuriyeti Merkezî Devlet Arşivine bağışlanmıştır.[19] Burada M. Çokay'ın muhaceretteki Ukraynalı, Gürcü, Azeri vb. siyaset adamlarıyla yaptığı yazışmalar mevcuttur.

Mustafa Çokay'ın Özel Arşivi'ni onun ölümünün ardından bazı materyaller ile zenginleştirme girişimleri de olmuştur. Mariya Yakovlevna, A. Oktay ile T. Çağatay'dan kendi yayınlarını arşive göndermesini istemişti. Buna bir örnek olarak A. Oktay'ın 1953 yılında Türkistan dergisinde yayınladığı Türkistan'da Cedit Hareketi'ni anlatan makalesi gösterilebilir. Bu makalede *Terakki*, *Hurşid*, *Dala Vilayatı* gazetesi gibi yayın organlarının, yerli halkın millî şuurunun uyanmasına etkisi hakkında bilgiler[20] verilmiştir.

M. Çokay'ın hayatı, siyasî hizmeti ve edebî mirasına dair mater-

---

[18] Bakınız: Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, İstanbul, 2003. (2010 yılı Temmuz ayında İstanbul'da yaptığımız görüşmede yazar, Mustafa Çokay ile ilgili belgeleri gelecekte Kazakistan Merkezî Devlet Arşivi'ne vermeyi planladığını bildirmiştir. Görüşmeye V. Sefa Fuat Hekimoğlu da katılmıştı.)

[19] *Egemen Kazakstan*, 2010, 9 Temmuz.

[20] INALCO. L'Archives de Moustafa Chokay Bey. Carton 1. Dossier 5.

yallere Fransa, Türkiye, Almanya, Romanya ve Polonya gibi ülkelerdeki arşiv ve kütüphanelerde bulunan, muhacir yayın organlarında da rastlanmaktadır. Bunların arasında *Yaş Türkistan* (Berlin 1929-1939), *Yeni Türkistan* (İstanbul 1927-1931), *Azeri Türk* (İstanbul 1928), *Fransa-Doğu Komitesinin Resmî Bülteni* (Le Bulletin Officie du Comite France-Orient)" (Paris 1922-1940), *Milli Yol* (Berlin 1928-1936) dergilerini Doğu Dilleri ve Uygarlıkları Milli Enstitüsü'nün kütüphanesinde; *Şimalî Kafkasya* (1939), *İstiklal* (Berlin 1932-1934), *Kurtuluş* (1931-1939), *Azerbaycan Yurt Bilgisi* (İstanbul 1932-1934), Türk Araştırmaları Enstitüsü'nde (L'Institut d'Etudes Turques, Paris III); *Odlu Yurt* (Paris), *Yeni Kafkasya* (İstanbul 1926) dergileri Asyalı Vakfı'nın kütüphanesinde bulunmaktadır.

Muhacir yayın organlarının bazıları da, Fransa'daki uluslararası Belgeler Kütüphanesi'nde (Bibliotheque de Documentation Internationale Contemporaine, Nanterre), Türkiye'deki İslam Araştırmaları Merkezi'nde ve Atatürk Kitaplığı'nda mevcuttur.

Bununla birlikte M. Çokay'ın eserleri *Kazak* (Orenburg); *Birlik Tuı*, *Ulug Türkistan*, *Turkestonskiye Vedemosti*, *İşçiler Dünyası* (Taşkent); *Volnıy Gorets*, *Slovo*, *Borba*, *Gruzya*, *Şafak* (Tiflis); *Dni*, *Posledniye Novosti*, *Orient et Occident*, *Prométhée* (Paris); *Asiatic Review* gibi gazete ve dergilerde de yayınlanmıştır.

Mustafa Çokay'ın hayatının ilk döneminin öğrenilmesinde kendisinin ve eşi Mariya Yakovlevna'nın hatıraları da çok önemli yer tutar. Mustafa'nın, "1917 Yılı Hatıra Parçaları" adlı eseri *Yaş Türkistan* dergisinin 1936 yılındaki 36. sayısından başlayarak 1937 yılındaki 90. sayısına değin tefrika halinde yayınlanmıştır.[21] Daha sonra (1937) derginin matbaasında Türkçe olarak bir kitap halinde basılmıştır.

Mariya Çokay'ın hatıraları ilk olarak Türk dilinde 1972 yılında *Eşinin Ağzından Mustafa Çokayoğlu* (166 sayfa) adıyla, T. Çağatay'ın tercümesiyle yayınlanmıştır. İki bölümden oluşan bu eser, Rusça olarak 1958 ve 1963 yıllarında hazırlanmıştı. Mariya Çokay'ın hatıralarının ikinci baskısı 2000 yılında İstanbul'da Turan Kültür Vakfı tarafından yapılmıştır.

Mustafa Çokay'ın eserlerinin Kazakistan'da ilmî kullanıma sunulmasında onun eserlerinden seçmelerin Kazakça tercümesinin

[21] M. Çokay. *1917 Yılı Hatıra Parçaları*, Paris, 1937.

iki cilt halinde[22] 1998 ve 1999 yıllarında basan Almatı şehrindeki Kaynar yayınevinin katkısını da dile getirmemiz yerinde olacaktır. Bu kitapta, Mustafa Çokay'ın Yaş Türkistan dergisinde yayınlanan makaleleri, *1917 Yılı Hatıra Parçaları* ve *Turkestan Pod Vlasti Sovetov/ Sovyet Yönetimi Altındaki Türkistan* adlı eserleri ve Mariya Çokay'ın *Benim Mustafam* adlı hatıratından oluşmaktadır. Bu eserler diğer yıllarda Kazakça ve Rusça olarak da basılmıştır.

Bu şekilde Mustafa Çokay'ın eserlerinin Kazak okuyucusuna kazandırılması faaliyetleri takdir edilesi bir gelişimdir. Ancak, bu çalışmaların çeşitli nüshalarında göze çarpan farklılıklar, onların birçoğunun orijinal nüshalarından mânâ bakımdan uzakta kalması üzüntü verici bir durumdur. Bu uzaklaşma, 1997 yılında İstanbul'da Kazak dilinde basılan *1917 Yılı Hatıra Parçaları* adlı eserde açıkça görülmektedir.[23]

M. Çokay'ın eserlerinin yayınlanması sırasında orijinal metne sadık kalınmaması, Kazakçaya çevrilmesi sırasında yeterli özenin gösterilmemesi, araştırmacı sorumluluğunun düşük oluşu, diğer eserlerde de gözlemlenmektedir. 2000 yılında Mustafa'nın birçok eserini bir arada toplayan, *Mustafa Çokay i Bolşevizm (Мустафа Чоқай и Большевизм/Mustafa Çokay ve Bolşevizm)* adlı bir kitap yayınlanmıştı. Terimlerin açıklamalarına ilmî değerlendirmenin yapılmayışını bir tarafa bırakacak olsak dahi, orijinal metni hatalı ve eksik bir şekilde sunması, onun en önemli zaafı olarak dikkat çekmiştir. Aynı durum M. Çokay'ın "1937 Yılı" adıyla kurşun kalemle hazırladığı yazmasının basımı için de geçerlidir.[24]

E. Lazzerini'nin düzenlediği arşivde bu eser, *Yeni Türkistan*'da yayınladı diye hesap edilerek, arşivin 6. Klasöründeki diğer eserlerin yanına konulmuştur. Oysa Orta Asya ile Kazakistan'daki siyasî tutuklama ve sürgünleri anlatan bu materyal, hiçbir yerde yayınlanmamıştır. Amerikalı bilim adamının düzenlemesinde bundan başka hatalar da mevcuttur. O; N. N. Yamudski'nin (Han III. Yamudski) "1918-1920 Yıllarında Türkistan'daki Bolşeviklere Karşı Savaş" adlı 12 sayfalık broşürünü, M. Çokay'ın eseri olarak göstermiştir. Mus-

[22] *Tandamalı*, C. I, Almatı,1998. s. 512; C II, Almatı, 1999. s. 520.

[23] Bakınız: K. L. Yesmagambetov, *Alem Tanıgan Tulga (Mustafa Şokaydın Duniyetanımı jane Kayratkerlik Bolmısı)*, Almatı, 2008.

[24] *Alem Tanıgan Tulga*, ss. 20–21.

tafa'nın "Ceditçilik" adlı Rus dilinde kaleme aldığı eserini de iki ayrı nüsha halinde iki klasöre yerleştirmiştir. Makalenin 1-3 Ocak 1931 tarihinde yazıldığı ve *Yeni Türkistan* dergisinde yayınlanmak üzere sunulduğuna dair, üzerine bilgi yazısı iliştirilmiştir. Bu makalenin yayınlanmaması, Ceditçilik hareketi ve onun ideolojik platformu hususunda, M. Çokay ile Osman Kocaoğlu ve A. Z. Velidi arasında fikir birliğinin olmayışından kaynaklanmış olabilir. M. Çokay'ın kaleme aldığı son eser, 1941 yılının Kasım ayında Türkistanlı savaş esirleriyle yaptığı görüşmeler neticesinde hazırladığı rapordur.[25] Eser, "Mustafa Çokay Bey'in 1941 Yılında Hayatını Kaybedene Değin, Almanya'daki Çalışmaları: Türkistanlı Savaş Esirleriyle Görüşmeler" adıyla Fransızca hazırlanmıştır. Mustafa Çokay'ın Paris'teki Özel Arşivi'nde bu belgenin kopyası bulunmaktadır. Onun orijinal nüshasının Doğu Bakanlığına verilmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu çok kıymetli belge, 2007 yılında Kazakistan Cumhuriyeti, Astana şehrinde yayınlanan *Mustafa Çokay* adlı kitabın "Vospominaniya (Воспоминания) / Hatıralar" bölümünde basılmış ve orada "*Mustafa Çokay tarafından 1941 yılından el yazması halinde hazırlanan bu hatırat, 1951 yılında Türkeli dergisinde yayınlanmıştır. Biz burada bu belgeyi değiştirmeden, dergide basıldığı haliyle yayınlamaktayız,*"[26] denilmiştir. Ancak, bu eserde yazar, Mustafa Çokay'ın görüşlerini kendisince değerlendirip, onun "Rus Sömürgeciliği" hakkında fikirlerinin üstünü örtüp "yumuşatarak" vermeye çalışmıştır.[27] Bu tür tahrifatlar Mariya Çokay'ın hatıralarının Rus ve Kazak diline yapılan tercümelerinde de gözlenmektedir.[28]

2007 yılında, Kazakistan Cumhuriyeti, Almatı şehrinde, Kaynar Yayınevi'nde Mustafa Çokay'ın eserlerinin üç ciltlik derlemesi yayınlanmıştır.[29] Burada getirilen tek yenilik, M. Çokay'ın, A. Z. Velidi tarafından 1929 yılında Kahire'de yayınlanan *Bugünkü Türkistan ve*

---

[25] "Active de M. Moustafa Chokay Bey en Allemagne Avant sa Mort em 1941; Ses Contacts Avec les Prisonniers de Guerre Originaires du Turkestan", INALCO. L'Archives de Moustafa Chokay Bey. Carton 2. Dossier 5. ss. 1–9.

[26] D. Kıdıraliyev, *Mustafa Şokay*, Astana, 2007, s. 287.

[27] Bakınız: *Alem Tanıgan Tulga,* s. 22-24.

[28] *Alem Tanıgan Tulga*, s. 24–27.

[29] Mustafa Şokay, *Tandamalalı Şıgarmalar*, 3 Tomdık, Almatı, 2007 (C. I, s. 352; C. II, s. 384. C. III, s. 392).

Yakın Mazisi adlı kitap için kaleme aldığı fikir yazısı ve 1941 yılının Ekim ayında V. Kayum'a yolladığı mektubun eklenmesidir. Ancak, onların hangi kaynaklardan alındığı gösterilmemiştir. M. Çokay'ın Polonyalı diplomat V. Dobrovskiy ile yaptığı yazışmalar, A. Bekirulı'nın "Mustafa Çokay'ın ailesinin sürgüne tabi tutulması" ile ilgili sözleri ise, zaten daha önceki baskıda da yayınlanmıştı. Mustafa Çokay'ın eserlerinin ilk yayınlanan iki ciltlik derlemesinde de, daha sonra basılan üç ciltlik derlemede de *Yaş Türkistan* dergisine yazdığı 224 makalesi, kendisi ve eşinin Hatıraları, "Sovyet Yönetimi Altında Türkistan" adlı eseri (birincisinde orijinal Rusça haliyle, ikincisinde Kazakça tercümesi) bulunmaktadır. M. Çokay'ın eserlerinin orijinal nüshalarını okumadan, onun hayatı ve faaliyetleri ile ilgili arşiv belgelerine dayanmadan, sadece çeviri eserlere güvenerek yapılacak çalışmanın kalitesinin düşük olacağı muhakkaktır.

B. Sadıkov'a göre A. Baytursınov ile A. Bökeyhanov, "Müslüman Millî Komünizminin" ideoloğu ve kurucularıdır. Sadıkov, eserinde *"A. Bökeyhanov'un teklifiyle o,* (M. Çokay - K. Y.) *Müslüman Fraksiyonunun Genel Sekreteri olarak Devlet Duması'na girmiştir,"*[30] derken, Abdulvahap Kara ise, A. Z. Velidi'nin, Mustafa Çokay'ın siyasî "üstadı"[31] olduğunu dile getirmektedir. Bu şekildeki hatalı değerlendirmeler, M. Çokay gibi uluslararası seviyede yüksek mertebelere ulaşmış mücadele adamının tarihî rolünün belirlenmesinde, okuyucuların yanlış bilgilenmesine yol açacaktır.

Mustafa Çokay'ın, Çarlık Rusya'sının sömürgesi olan halkların ulusal bağımsızlık mücadelesi tarihinde aldığı rolünün anlaşılabilmesi için, Türkistan Muhtariyetinin kurulması ve dağılmasından sonraki dönemdeki ulusal bağımsızlık hareketinin içeriğinin, başlıca önemli tarihî devirlerin ve bu devirlerdeki karar verici güçlerin esaslı bir şekilde araştırılması gerekir. Mesela, Türkistan Millî Hareketi ile Alaş Orda Hareketi arasındaki ideolojik ve örgütsel işbirliği, A. Racapov, T. H. Mahanulı, M. Koygeldiyev ve K. N. Nurpeyisov'un eserlerinde kısmen incelenmişse de, bu konu üzerinde hâlâ birçok mesele araştırılmaya ihtiyaç duymaktadır. Çünkü son günlerde yayınlanan bazı eserlerde, Türkistan Otonomisini, diğer ulusal hare-

[30] B. Sadıkova, *Mustafa Çokay*, s. 11.

[31] A. Kara, *Mustafa Şokay*, Almatı, 2004.

ketleri dışlamış gibi gösterme süreci başlamıştır. S. S. Agzamhocayev, Türkistan Muhtariyetini yalnızca Ceditçilerin başarısı[32] olarak değerlendirmektedir. Bu durum Türkistan'daki Otonomi hareketinin, Alaş Orda'dan uzaklaşmış olduğu anlamına gelmektedir ki aynı husus T. Muhanulı'nın eseri için de söz konusudur.[33] Hokant Otonomisini, Ceditçilik hareketi çemberinde sınırlandırmak, tarihî gerçekliklere uygun düşmemektedir.

K. Nurpeyisov, Türkistan Muhtariyetinin kuruluşunu Alaş Orda çerçevesinde değerlendirmektedir. Nurpeyisov'a göre, "M. Tınışbayev'in Yedisu'ya göç etmesine ve M. Çokay'ın muhacerete (Gürcistan, Türkiye, Almanya) gitmesiyle, yöneticilerini kaybeden Alaş'ın güney kanadı Sovyet yönetimine karşı mücadelesinde başarılı olamamıştır."[34]

Bizim fikrimize göre Türkistan Muhtariyetini, Özbek, Kazak, Türkmen, Kırgız, Azeri, Tatar, Başkurt ve Tacik halklarının akıl ve gayretlerinin neticesinde oluşan ortak bir başarı olarak kabul etmek, tarihî gerçekliğe de, Müslüman halkların resmî görüşüne de uygun düşmektedir. Buna bağlı olarak Kazakistan'daki ulusal bağımsızlık hareketinin kronolojisi ve coğrafî yayılma alanı hususunda, M. Koygeldiyev çok doğru bir konuyu gündeme getirmiş, Kazakların bağımsızlık mücadelesinin, Alaş Orda Hükûmeti'nin dağıtılmasıyla sınırlandırılmaması gerektiğini belirtmiştir.[35] Özellikle yazarın, Alaş Orda ve Türkistan Muhtariyetinin, ortak kaderi paylaştıkları diğer Türk halklarının ulusal bağımsızlık hareketleriyle, bir kanalda, aynı yönde geliştikleri hakkındaki görüşünün ne kadar haklı olduğu, Mustafa Çokay'ın hayatı ve edebî mirasının incelenmesi sırasında açıkça görülmektedir.

Araştırmacı, kaynakları mümkün olduğunca bol miktarda kullanıp, kendi mantık ve akıl süzgecinden geçirerek, sistematik olarak düzenleyerek ve yorumlayarak gerçeğe ulaşmayı amaçlar. İlmî inceleme esnasında, araştırmacının kendi sübjektif fikirlerinden arınma-

---

[32] S. S. Agazamhocayev, *Turkistan Muhtoriyatı: Borba za Svobody i Nezavismost (1917–1918)*, Doktora Tezi, Avtoreferat, (Özet), Taşkent, 1996, s. 60.

[33] T. H. Mahanulı, Türkistan (Hokant) Avtonomiyası…, s. 7.

[34] K. Nurpeyisov, *Alaş hem Alaş Orda*, Almatı, 1995, s. 147.

[35] M. Koygelidyev, *Alihan Bökeyhanov, Şıgarmalar*, Almatı, 1994, s. 67–72. (Eserin giriş kısmı yazar tarafından kaleme alınmıştır.)

sı, meslekî bilgi, araştırmacılık deneyimi ve de yazarlık önsezisi ile mümkün olur. Adil hüküm vermeye gayret edecek olan tarihçinin ilmî ahlaktan uzak olması halinde olaylar karşısında tarafsız kalabilmesi mümkün olamaz. Ancak tecrübeli tarihçi herhangi bir konuda değerlendirme yaparken çok dikkatli olur, çoğu zaman da olaylar karşısında yapılacak çıkarımı da okuyucunun inisiyatifine bırakır. O sadece, olayların sebepleri, gelişim süreçlerini ve özelliklerini ortaya koymakla yetinir. Özellikle önemli tarihî şahsiyetlerin hayatı ve hizmetinin değerlendirilmesi büyük sorumluluk gerektirir. Önemli şahsiyetlerin hayatlarının incelenmesinde yaşanılan devrin şartları nazarı dikkate alınmalıdır. Tarihçi, araştırdığı şahsiyetin iç dünyası ile de ilgilenir, onun fikriyatı ile fiiliyatının uygunluğunu (ya da uygunsuzluğunu), toplum için önemini açıklar.

Sömürgecilik felaketi ile başından türlü acı ve kaygı dolu olaylar geçirmiş olan Kazak, Özbek, Kırgız vb. halkların kaderini kendi kaderi olarak kabul eden, millet menfaatlerini kendi hayatı ve mücadelesine maksat edinen, yirmi yıl boyunca Avrupa'nın merkezinde Alaş ideallerini devam ettirip bağımsızlık bayrağını taşıyanlardan biri, hatta en önemlilerin den biri de Mustafa Çokay'dır.

*

* *

Mustafa Çokay'ın edebî mirasının dünyanın hiçbir ülkesinde tam olarak bir arada toplanamamasının çeşitli sebepleri vardır. Bunların en önemlisi onun çalışmalarının Fransa, Almanya, Rusya Federasyonu, Türkiye, Özbekistan, Büyük Britanya, Gürcistan, Polonya, İsviçre, Kazakistan, ABD ve diğer ülkelerin arşivlerinde dağılmış bir şekilde bulunuyor olmasıdır. Mustafa'nın özel arşivinde öğrencilik ve Türkistan'daki dönemi ile ilgili materyaller bulunmamaktadır. *Yeni Türkistan* (İstanbul), *Yaş Türkistan* (Berlin), *Türkistan* (Paris) dergilerinde, İngiliz, Fransız ve Polonya yayın organlarında basılan çalışmalarının orijinal nüshaları ise sadece Rusya arşivlerinde mevcuttur. Bundan başka bazı yayınların tam koleksiyonuna ulaşmak için iki-üç ayrı yerin incelenmesi gerekmektedir. Bu durum Almatı kütüphanelerindeki *Birlik Tuı*, *Ulug Türkistan*, *Tukestanskiye Vedomosti*, *Turkestanskiy Vestnik* gazeteleri için de geçerlidir. *Prométhée* dergisinin bazı sayıları Fransa'da iken, diğer sayıları Rusya'da bulunmaktadır.

Mustafa Çokay sağ iken kendi eserlerinin bibliyografyasını çıkarmamıştır. Özel arşivinde kendi el yazısıyla hazırladığı sadece 1921-1925 yılları arasındaki *Dni*, *Posledniye Novosti* gazetelerinde yayınlanan makalelerinin listesi bulunmaktadır.

M. Çokay'ın eserlerinin bir araya getirilmesi sırasında karşılaşılan zorluklardan biri de eserlerde kullanılan "mahlas" isim meselesidir. Muhaceret hayat şartlarından dolayı birçok çalışmasını anonim ya da takma isimle kaleme almıştır. Yapılan araştırma neticesinde M. Çokay'ın 35'e yakın mahlas isim kullandığı tespit edilmiştir. Bu alandaki incelemeler, Türk-Çağatay, Rus, İngiliz, Leh ve Fransız dillerinde yayınlanan eserlerin birbirleriyle içerik, tarz, yazım özellikleri, kısaltmalar sistemi, ideolojik tutum ve yönelim bakımından karşılaştırılmalarıyla yürütülmüştür. Bazı durumlarda bir mahlas ismi (Turkistandık, Türkistanlı) birden fazla kişinin kullanmasından dolayı, başka değerlendirme yöntemleri kullanılmıştır (olayla olan alakası, olayı izah tarzı, şahsî bakış açısı vs.).

M. Çokay'ın mahlas isim kullanarak kaleme aldığı eserleri araştırırken, Türkistan meselesi ile ilgilenen, onun yurt dışındaki arkadaşları, yakın dostları ve tanışlarının kullandıkları mahlas isimlerden ayırt edebilmek gerekmektedir. Mesela Tahir Çağatay (Şakir), *Yeni Türkistan* ve *Yaş Türkistan* dergilerinde "Tahir Şakir", "Esen Tursın", "Taşbalta", "Temiroğlu" mahlaslarını kullanırken; Abdulvahap Oktay, "İlter", "Abdulvakat", "Toktamışoğlu", "Tevekkül Babür", "Tuygın", "Ahmet Naim Öktem" "A. N." isimleriyle yazmıştır. *Yaş Türkistan*'da basılan bazı anonim makalelerin kime ait olduğu konusunda karar verirken makalenin M. Çokay'ın kendi el yazısıyla redakte edilmiş olması da eserin onun olduğu sonucunu vermeyebilir. Çünkü Çokay, bu makaleyi redaktör olarak kontrol etmiş de olması mümkündür. Rusya Devlet Askerî Arşivi'nde M. Çokay'ın bir takım düzeltmeler yaptığı ve 1927 yılında Georgiy Tvertitinov adlı kişi tarafından Rusçaya çevrilmiştir diye açıklama iliştirdiği "Kozı Körpeş-Bayan Sulu" adlı Kazak eposu ve Esen Tursın tarafından Rus dilinde kaleme alınan "Türkistan'ın Ulu Şairi Abay" adlı broşür de yer almaktadır.[36]

[36] RGVA, fon 461. dosya 1, belge 431. ss. 94–95.

Mahlas isimlerin karıştırılması sebebiyle, M. Çokay'a ait olmayan bazı eserler onunmuş gibi gösterilirken; onun bazı eserlerinin de başka yazarlara ait olduğu hatası yapılmıştır. Sakli Kayoglu'nun "Türkistan Problemi"[37] adlı makalesi bu duruma bir örnek olarak gösterilebilir. Bu eser esasında A. Z. Velidi tarafından kaleme alınmıştır. M. Çokay'a ait olduğu düşünülen ve İbrahim Çulik mahlasıyla yazılan "Kolektiflendirme Siyaseti Krizi" adlı eser de esasında Alimerdan Topçubaşı'ya aittir. Bunun gibi Lehçe yazılan "Türkistan'daki Millî Hareketin Günümüzdeki Şekli"[38] adlı makale Ahmet Hocaoğlu ya da Ahmet Naim Öktem'e ait olmalıdır. Çünkü M. Çokay'ın *Kazak* gazetesinin kuruluş tarihi ve Alaş Hareketinin tarihi hakkında burada yapılan hataları yapması mümkün değildir.

Türk Halklarının paha biçilmez bu manevî hazinesinin korunmasındaki üzücü en önemli unsur, M. Çokay'ın edebî mirasının zamanın şartlarına dayanamayarak yok olup gitmekte olmasıdır. Onun özel arşivindeki "Sovyet Millet Siyasetinin Teorisi ve Pratiği", "Türkistan'daki Moral Durum", "Sovyet Yönetiminin Türkistan'daki Açlık Politikaları", "SSCB'deki Ziraat Meselesi Çözüldü mü?", "Karalama Yoluyla Saldırı", "Zarurî Açıklama, Cevap"[39] vb. eserleri tamamen okunamayacak durumdadır.

Buradan çıkarılacak tek sonuç, tüm ömrünü, takatini, kalemini, Kazak, Özbek, Türkmen, Tacik, Kırgız vs. halkların bağımsızlığı yoluna adayan ulu tarihî şahsiyetin edebî mirasını korumanın ve gelecek nesillerin yararlanması için bırakmanın yegâne yolu, onun bütün dünyaya saçılmış halde olan eserlerini araştırıp, yayınlamaktan geçmektedir. Onun fikriyatının ve edebî mirasının tahrif edilmesini engellemek de bu çalışmaya doğrudan bağlıdır.

---

[37] *Prométhé,* Paris, 1928. No: 16. ss. 15–21.

[38] RGVA, fon 461. dosya 1 belge 407. ss. 73–120.

[39] INALCO. L'Archives de Moustafa Chokay Bey. Carton 6. Dossier 16. ss. 1–5; Dossier 5. ss. 67–82, 109–112; Carton 9. Dossier 7. ss. 7–9, 12–13, 14–18 etc.